

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนตามรัฐธรรมนูญ

ศาสตราจารย์ ดร.ลิขิต ฉีรเวดิน *

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 ซึ่งร่างโดยสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ (ส.ส.ร.) นั้น มีกรอบใหญ่ๆ อยู่ 4 กรอบ คือ **กรอบที่หนึ่ง** ได้แก่ สิทธิเสรีภาพของประชาชน **กรอบที่สอง** ได้แก่ การเข้าสู่ตำแหน่งอำนาจของผู้ปฏิบัติงานทางการเมือง **กรอบที่สาม** ได้แก่ การควบคุมการใช้อำนาจ **กรอบที่สี่** ได้แก่ การเมืองภาคประชาชน หรือมีการมีส่วนร่วมของประชาชน

ในส่วนของ การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น สามารถจะแยกแยะได้ดังต่อไปนี้ คือ

- ประการที่ 1** การมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นสิทธิขั้นมูลฐานของมนุษย์
- ประการที่ 2** การมีส่วนร่วมของประชาชนโดยหน้าที่ในฐานะที่เป็นพลเมืองที่อยู่ภายใต้กรอบของกฎหมาย
- ประการที่ 3** สิทธิของประชาชนในการมีส่วนร่วมทางการเมืองตามบทบัญญัติที่มีไว้ในรัฐธรรมนูญ
- ประการที่ 4** รัฐมีหน้าที่ในการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมือง

ประการที่ 1 ในส่วนของ **การมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นสิทธิขั้นมูลฐาน** ในฐานะที่เป็นพลเมืองของชาตินั้น ได้แก่ สิทธิอันชอบธรรมที่จะมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น การคัดค้าน การวิพากษ์วิจารณ์ รวมทั้งการกดดันทางการเมืองในนโยบายของรัฐบาลหรือของหน่วยราชการ อันก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชน ยกตัวอย่างเช่น

ถ้ามีความพยายามที่จะพัฒนาจังหวัดใดจังหวัดหนึ่งไปในทิศทางซึ่งจะก่อให้เกิดความจำเจทางเศรษฐกิจ ทำให้มีการส่งเสริมการท่องเที่ยวในขอบข่ายที่กว้างขวางขึ้น ทำให้ธุรกิจธุรกิจต่างๆ ขยายตัวขึ้นอันเป็นผลดีต่อประชาชนในจังหวัดนั้น แต่ในขณะเดียวกันถ้าประชาชนส่วนหนึ่งจะได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เช่น อาจส่งผลให้อาชีพดั้งเดิมของตนถูกกระทบจนได้รับความเดือดร้อน หรือมีผลกระทบต่อขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีของชุมชน

* ราชบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2546

หรือทำให้คุณภาพชีวิตที่ดำรงสืบเนื่องมาหลายชั่วคนได้ถูกทำลายลง ประชาชนเหล่านี้ย่อมมีสิทธิที่จะ
คัดค้านนโยบายดังกล่าว

ถึงแม้นโยบายที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นนโยบายที่สอดคล้องตามตัวบทกฎหมาย หน่วยงาน
ของราชการหรือผู้ซึ่งอยู่ในรัฐบาลมีอำนาจตามกฎหมายที่จะดำเนินต่อไปก็ตาม ประชาชนก็ยังมีสิทธิ
ขั้นมูลฐานในฐานะที่เป็นประชาชนของหน่วยการเมืองนั้นๆ แสดงความคิดเห็นและทำการคัดค้านสิ่งที่จะ
จะมีผลกระทบต่อชุมชนของตน และนี่คือที่มาที่ไปของการคัดค้านโรงงานผลิตไฟฟ้าปรมาณู คัดค้าน
การทำกระเช้าลอยฟ้าขึ้นสู่ยอดที่มีความสวยงามตามธรรมชาติ คัดค้านการสร้างอาคารสูงที่จะบดบัง
ทิวทัศน์อันสวยงามที่มีมาแต่ดั้งเดิม ฯลฯ

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะมิไว้ในบทบัญญัติกฎหมายหรือไม่ก็ตาม เป็นสิทธิโดยธรรมชาติ
และเป็นสิทธิขั้นมูลฐานของประชาชนทุกคนที่จะปกป้องผลประโยชน์ของตน ส่วนผลจะออกมาในรูป
ใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับระบบการเมืองว่าให้ความเคารพต่อเสียงของประชาชนแม้จะเป็นเสียงส่วนน้อย
มากน้อยเพียงใด

**ประการที่ 2 การมีส่วนร่วมของประชาชนโดยหน้าที่ในฐานะที่เป็นพลเมืองที่อยู่
ภายใต้กรอบของกฎหมาย** ประชาชนทุกคนที่อยู่ในหน่วยการเมืองที่มีสิทธิเสรีภาพที่จะมีส่วนร่วม
ทางการเมืองนั้น ย่อมมีหน้าที่ที่จะปฏิบัติบางอย่างในลักษณะของการมีส่วนร่วมตามบทบัญญัติ
ของกฎหมาย การมีส่วนร่วมดังกล่าวนี้บางครั้งก็อาจจะเป็นเรื่องที่ฝืนความรู้สึกของตน หรือเป็นสิ่งที่
แปลกแยกไปจากพฤติกรรมปกติธรรมดาทั่วไป แต่ประชาชนก็มีหน้าที่ที่จะให้ความร่วมมือ ดังนั้น
การมีส่วนร่วมในส่วนนี้อาจจะเกิดขึ้นด้วยความเต็มใจ หรือด้วยความฝืนใจก็ตาม ยกตัวอย่างเช่น

ในกรณีวิกฤตเกิดภาวะสงครามและมีการประกาศกฎอัยการศึก รัฐโดยหน่วยงานของรัฐ
โดยเฉพาะองค์การทหารย่อมมีสิทธิที่จะระดมความช่วยเหลือจากกองกำลังทหารซึ่งเป็นเรื่องปกติ แต่
ขณะเดียวกันก็สามารถระดมความช่วยเหลือจากประชาชนทั่วไปได้ รวมทั้งการยึดทรัพย์สินค้าบางอย่าง
มาใช้เพื่อการสงคราม เช่น ยานพาหนะ อาวุธปืน อาคารสถานที่ เพราะในยามสงครามนั้นต้องถือว่า
ประชาชนทุกคนมีหน้าที่ที่จะต้องให้ความร่วมมือและมีส่วนร่วมในการป้องกันประเทศ

ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยปี 2540 มาตรา 66 บัญญัติไว้ว่า **บุคคลมีหน้าที่รักษา
ไว้ซึ่งชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมี
พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขตามรัฐธรรมนูญนี้** ซึ่งหมายความว่า ประชาชนคนไทยทุกคนมี
หน้าที่ในการธำรงไว้ซึ่งความเป็นชาติ ธำรงไว้ซึ่งความคงอยู่ของศาสนาและพระมหากษัตริย์ ตลอด

ทั้งการปกป้องรักษาระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ใครก็ตามที่ต้องการล้มล้างสถาบันสำคัญต่างๆ ดังกล่าวมาเบื้องต้น ประชาชนมีหน้าที่ที่จะต้องมีส่วนร่วมและให้ความร่วมมือในการต่อสู้ป้องกันไม่ให้สถาบันดังกล่าวนั้นถูกทำลายลง

มาตรา 67 ของรัฐธรรมนูญได้บัญญัติไว้ว่า **บุคคลมีหน้าที่ปฏิบัติตามกฎหมาย** ซึ่งหมายความว่ากฎเกณฑ์ข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ในกฎหมายนั้น ประชาชนที่เป็นพลเมืองของชาตินั้นมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติตาม ผู้ละเมิดกฎหมายย่อมต้องรับโทษตามกฎหมาย การจะอ้างความไม่รู้กฎหมายหรือพยายามฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามกฎหมายนั้น นอกจากจะไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญแล้ว ยังเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อส่วนรวมและต่อระบบอีกด้วย ตัวอย่างเช่น การเสียภาษี และชายที่ต้องเข้ารับการเกณฑ์ทหาร การต้องแจ้งย้าย-เข้าออกของบุคคลในสำมะโนครัว การแจ้งต่อหน่วยงานเมื่อมีบุคคลเสียชีวิต ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นหน้าที่ที่ประชาชนพึงต้องกระทำ การกระทำดังกล่าวนี้คือการมีส่วนร่วมในทางการเมืองและการปกครองบริหาร ถ้ามีการละเมิด เจยเมย ละเว้นการปฏิบัติ ความเสียหายก็ย่อมจะเกิดขึ้น กฎหมายก็จะเป็นหมัน

มาตรา 68 ของรัฐธรรมนูญบัญญัติไว้ว่า **บุคคลมีหน้าที่ไปใช้สิทธิเลือกตั้ง** ซึ่งหมายความว่า การเลือกตั้งไม่ใช่เป็นเฉพาะสิทธิของประชาชนที่จะแสดงออกทางการเมืองด้วยการไปหย่อนบัตร แต่ยังถือเป็นหน้าที่ของพลเมืองดี จึงเป็นการบังคับโดยกฎหมายให้มีส่วนร่วมทางการเมือง เพราะได้มีการลงผลแล้วว่าถ้าประชาชนไม่มีส่วนร่วมทางการเมืองก็จะทำให้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยล้มเหลวได้ รัฐธรรมนูญจึงบัญญัติไว้ให้เป็นหน้าที่ ซึ่งหมายความว่า เป็นทั้งสิทธิและเป็นทั้งหน้าที่ในเวลาเดียวกัน และในกรณีที่บุคคลไม่ไปเลือกตั้งและไม่แจ้งเหตุอันสมควรที่ทำให้ไม่อาจไปเลือกตั้งได้ย่อมเสียสิทธิตามที่กฎหมายบัญญัติ เช่น อาจจะเสียสิทธิในการลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหรือเป็นวุฒิสมาชิก หรือเสียสิทธิในการที่จะเข้าชื่อกันห้าหมื่นเพื่อเสนอร่างกฎหมายในหมวด 3 ของรัฐธรรมนูญ หรือเพื่อถอดถอนผู้ดำรงตำแหน่งการบริหารระดับสูงตามมาตรา 304 เป็นต้น

มาตรา 69 ของรัฐธรรมนูญบัญญัติไว้ว่า **บุคคลมีหน้าที่ป้องกันประเทศ รับราชการทหาร เสียภาษีอากร ช่วยเหลือราชการ รับการศึกษาอบรม พักผ่อน และสืบสานศิลปวัฒนธรรมของชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ**

มาตรานี้ได้บัญญัติหน้าที่ของบุคคลโดยทั่วไป ครอบคลุมหลายเรื่อง หลายมิติ บุคคลที่เป็นประชาชนของประเทศย่อมมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติภารกิจต่างๆ ตามที่ได้ระบุไว้ในมาตรานี้ ในส่วนนี้

ต้องถือเป็นการมีส่วนร่วมทางการเมือง อันเป็นหน้าที่ที่กำหนดไว้โดยชัดแจ้ง ขณะเดียวกันหน้าที่ตามกฎหมายดังกล่าวย่อมจะถูกอ้างเป็นสิทธิของประชาชนได้ด้วย เมื่อประชาชนมีการกระทำอันใดก็ตามที่จะให้สอดคล้องกับภารกิจหรือหน้าที่ที่บัญญัติไว้ในมาตรานี้ เช่น การปกป้องและสืบสานศิลปะและวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันเป็นหน้าที่ที่ระบุไว้นั้น นอกจากจะต้องปฏิบัติตามแล้วก็ยังอ้างเป็นสิทธิได้ด้วย เพราะเมื่อมีหน้าที่ก็ย่อมมีสิทธิที่จะกระทำหน้าที่ดังกล่าว

ประการที่ 3 สิทธิของประชาชนในการมีส่วนร่วมทางการเมืองตามบทบัญญัติที่มีไว้ในรัฐธรรมนูญ สามารถจะแยกแยะได้ดังต่อไปนี้

ก) ประชาชนมีหน้าที่ไปเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภา และสมาชิกองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นและผู้บริหารท้องถิ่น การมีสิทธิเลือกตั้งที่กล่าวมาแล้วนั้นได้ระบุเป็นหน้าที่ตามที่ได้กล่าวมาแล้วคือมาตรา 68 และตามที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกัน การไปหย่อนบัตรซึ่งเป็นหน้าที่นั้นก็คือการมีสิทธิของประชาชนอีกด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ประชาชนผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนย่อมสามารถที่จะใช้สิทธิดังกล่าวในวันที่มีการหย่อนบัตรเลือกตั้ง บุคคลหรือหน่วยงานใดของรัฐไม่มีสิทธิจะขัดขวางไม่ให้ไปทำหน้าที่ดังกล่าวได้ และนี่คือเหตุผลที่ทำให้บุคคลที่มีสัญชาติไทยที่มีสิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งที่พำนักอยู่ต่างประเทศสามารถจะอ้างสิทธิที่จะลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง ทั้งๆ ที่มีความยุ่งยากและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย แต่เมื่อได้มีการกำหนดไว้เป็นหน้าที่ที่จะต้องไปเลือกตั้ง ก็ทำให้การอ้างสิทธิที่จะลงคะแนนเสียงเลือกตั้งมีน้ำหนักมากยิ่งขึ้น

สิทธิที่จะไปเลือกตั้งเป็นสิทธิที่สำคัญเพราะสะท้อนถึงการคงอยู่ของระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย เพราะการเลือกตั้งนั้นคือการเลือกบุคคลเข้าไปเป็นตัวแทนของประชาชนซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยให้ไปทำหน้าที่แทนตน นอกเหนือจากนั้นการใช้สิทธิในการเลือกตั้งอันระบุให้เป็นหน้าที่นั้น ยังแสดงถึงความเสมอภาคทางการเมือง (political equality) โดยบุคคลหนึ่งคนจะมีสิทธิลงคะแนนเสียงหนึ่งเสียง (one man one vote) ไม่ว่าบุคคลจะมีความแตกต่างกันในฐานะชาติกำเนิด หรือในด้านอื่นใด ก็จะมีเสมอภาคในทางการเมือง ที่เห็นง่าย ๆ คือคนจนหาเข้ากินค้ำ

แ
ล
ะ
มหาเศรษฐีที่มีเงินเป็นหมื่นล้านก็จะมีเสียงเท่ากับหนึ่งเสียง การมีส่วนร่วมในส่วนนี้เป็นการแสดงออกถึงการเรียกร้องความเสมอภาคในตัว ดังนั้น ผู้ซึ่งไม่ไปใช้สิทธิในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งนอกจากจะเป็นการละเลยในการทำหน้าที่ตามที่บัญญัติไว้ในกฎหมายมาตรา 68 แล้ว ยังมี

ลักษณะการนอนหลับทับสิทธิ์อันเป็นเรื่องที่ไม่สมควรเพราะไม่เป็นการส่งเสริมการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยละเว้นการมีส่วนร่วมในส่วนนี้

แต่ยังมีการเข้าใจผิดในหมู่คนจำนวนไม่น้อยว่า การไปหย่อนลงคะแนนเสียงเลือกตั้งเป็นการใช้สิทธิทางการเมืองหรือทำหน้าที่ทางการเมืองที่พอเพียงแล้วในตัวของมันเอง เมื่อลงคะแนนเสียงเลือกตั้งแล้วก็เป็นอันจบกัน นี่คือความเข้าใจผิดอย่างมหันต์ เพราะประชาธิปไตยมิได้หมายถึงแต่เพียงการไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งเท่านั้น และสิทธิในการมีส่วนร่วมก็ไม่ได้สิ้นสุดลงเมื่อได้หย่อนบัตรลงไปในหีบเลือกตั้ง แต่ประชาชนผู้ซึ่งมีจิตใจที่เป็นประชาธิปไตยและพยายามอ้างสิทธิและทำหน้าที่ของตนจะต้องมีบทบาทในการมีส่วนร่วมในส่วนอื่นของกระบวนการทางการเมืองตลอดระยะเวลาที่รัฐซึ่งเป็นฝ่ายนิติบัญญัติและรัฐบาลซึ่งเป็นฝ่ายบริหาร ยังคงทำหน้าที่ในการบริหารบ้านเมืองต่อไป จนกว่าจะมีการเลือกตั้งใหม่

ข) การมีส่วนร่วมของประชาชนที่ต่อจากการไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งก็คือ การเฝ้าดูการทำงานของฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร รวมทั้งฝ่ายตุลาการ เช่น ศาลรัฐธรรมนูญ และศาลปกครอง รวมตลอดทั้งองค์กรตามรัฐธรรมนูญต่างๆ เช่น การทำงานของคณะกรรมการการเลือกตั้ง คณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ผู้ตรวจการแผ่นดินของรัฐสภา ฯลฯ เมื่อใดก็ตามที่เห็นความไม่ถูกต้อง ไม่ชอบมาพากล ประชาชนย่อมมีสิทธิ และในความเป็นจริงมีหน้าที่ที่จะแสดงความคิดเห็น วิพากษ์วิจารณ์ รวมตลอดทั้งการคัดค้านและประท้วงเพื่ออ้าวงไว้ซึ่งความถูกต้องตามหลักนิติธรรมและความยุติธรรม และเพื่อปกป้องชีพิตักษัยไว้ซึ่งผลประโยชน์ส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งของชาติบ้านเมือง

ค) ประชาชนมีสิทธิที่จะมีส่วนร่วมทางการเมืองในกระบวนการที่เรียกว่าประชาธิปไตยตามที่ระบุไว้ในมาตรา 59 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยปี 2540 ซึ่งบัญญัติไว้ว่า **บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับข้อมูล คำชี้แจง และเหตุผล จากหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการอนุญาตหรือการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิต หรือส่วนได้เสียสำคัญอื่นใดที่เกี่ยวกับตนหรือชุมชนท้องถิ่น และมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าว ทั้งนี้ ตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ**

นอกเหนือจากนั้น สิทธิในการมีส่วนร่วมในกระบวนการดังกล่าวยังมีการระบุไว้ในมาตรา 60 บัญญัติไว้ว่า **บุคคลย่อมมีสิทธิมีส่วนร่วมในกระบวนการพิจารณาของเจ้าหน้าที่ของรัฐในการ**

ปฏิบัติการทางการเมืองที่อาจมีผลกระทบต่อสิทธิและเสรีภาพของตน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การมีส่วนร่วมในการทำประชามตินั้นก็เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายของรัฐให้แสดงความคิดเห็นให้เป็นที่ประจักษ์ เพื่อปกป้องไว้ซึ่งสิทธิของตนตามกฎหมาย และเพื่อป้องกันมิให้มีการใช้อำนาจอย่างผิดๆ ใช้เสียงข้างมากลากไป หรือกระทำการอันใดเพื่อประโยชน์ของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบในทางลบที่จะมีต่อกลุ่มอื่น การเปิดโอกาสให้มีการรับรู้และแสดงความคิดเห็นในแง่มุมต่างๆ ก่อนจะมีการตัดสินใจในนโยบายที่สำคัญนั้น เป็นสิทธิโดยชอบธรรมของประชาชนที่จะมีส่วนร่วมในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเอง

ง) ประชาชนย่อมมีสิทธิที่จะมีส่วนร่วมทางการเมือง โดยมีสิทธิลงคะแนนเสียงลงประชามติตามที่ระบุไว้ในมาตรา 214 ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย บัญญัติไว้ว่า

“ในกรณีที่คณะรัฐมนตรีเห็นว่ากิจการในเรื่องใดอาจกระทบถึงประโยชน์ได้เสียของประเทศชาติหรือประชาชน นายกรัฐมนตรีโดยความเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีอาจปรึกษาประธานสภาผู้แทนราษฎรและประธานวุฒิสภาเพื่อประกาศในราชกิจจานุเบกษาให้มีการออกเสียงประชามติได้

การออกเสียงประชามติต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ในการขอปรึกษาความเห็นของประชาชนว่าจะเห็นชอบหรือไม่เห็นชอบกิจการสำคัญในเรื่องใดเรื่องหนึ่งตามวรรคหนึ่งซึ่งมิใช่เรื่องที่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญนี้ การออกเสียงประชามติที่เกี่ยวกับตัวบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือคณะบุคคลใดคณะบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ จะกระทำมิได้

ประกาศตามวรรคหนึ่งต้องกำหนดวันให้ประชาชนออกเสียงประชามติซึ่งจะต้องไม่ก่อนเก้าสิบวันแต่ไม่ช้ากว่าหนึ่งร้อยยี่สิบวันนับแต่วันประกาศในราชกิจจานุเบกษา และวันออกเสียงประชามติต้องกำหนดเป็นวันเดียวกันทั่วราชอาณาจักร

ในระหว่างที่ประกาศตามวรรคหนึ่งมีผลใช้บังคับ รัฐต้องดำเนินการให้บุคคลฝ่ายที่เห็นชอบและไม่เห็นชอบกับกิจการนั้นแสดงความคิดเห็นของตนได้โดยเท่าเทียมกัน

บุคคลผู้มีสิทธิเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรย่อมมีสิทธิออกเสียงประชามติ

ในการออกเสียงประชามติ หากผลปรากฏว่ามีผู้มาใช้สิทธิออกเสียงประชามติเป็นจำนวนไม่มากกว่าหนึ่งในห้าของจำนวนผู้มีสิทธิออกเสียงประชามติ ให้ถือว่าประชาชนโดยเสียงข้างมาก ไม่เห็นชอบด้วยกับเรื่องที่ขอปรึกษานั้น แต่ถ้ามีผู้มาใช้สิทธิออกเสียงประชามติมากกว่าหนึ่งในห้าของจำนวนผู้มีสิทธิออกเสียงประชามติ และปรากฏว่าผู้ออกเสียง

**ประชามติโดยเสียงข้างมากให้ความเห็นชอบให้ถือว่าประชาชนโดยเสียงข้างมากเห็นชอบ
ด้วยกับเรื่องที่ขอปรึกษานั้น**

**การออกเสียงประชามติตามมาตรา ๒๑๕ ให้มีผลเป็นเพียงการให้คำปรึกษาแก่
คณะรัฐมนตรีในเรื่องนั้น**

**หลักเกณฑ์และวิธีการออกเสียงประชามติให้เป็นไปตามกฎหมายประกอบ
รัฐธรรมนูญว่าด้วยการออกเสียงประชามติ”**

ตามมาตรา 214 นั้นจะเห็นได้ว่า ในกรณีที่คณะรัฐมนตรีเห็นว่ากิจการในเรื่องใดอาจกระทบถึงประโยชน์ได้เสียของประเทศชาติและประชาชน นายกรัฐมนตรีโดยความเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีอาจปรึกษาประธานสภาผู้แทนราษฎร และประธานวุฒิสภา เพื่อประกาศในราชกิจจานุเบกษาให้มีการออกเสียงประชามติได้ รายละเอียดต่างๆ เกี่ยวกับการลงประชามตินั้นมีระบุไว้ในกฎหมายเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว แต่พอจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ว่า นโยบายบางนโยบายเป็นเรื่องที่สำคัญเกินกว่าที่จะตัดสินใจได้โดยรัฐบาล หรือโดยหน่วยงานของรัฐ หรือโดยพรรคการเมืองพรรคใดพรรคหนึ่ง จึงต้องอาศัยความเห็นชอบจากประชาชนทั้งประเทศซึ่งมีสิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง กล่าวอีกนัยหนึ่ง การลงประชามติก็คือการพยายามหาคำตอบเพื่อการตัดสินใจจากประชาชนโดยตรง มิใช่จากตัวแทนของประชาชนซึ่งได้แก่สมาชิกวุฒิสภา ตัวอย่างเช่น

ประเด็นเรื่องการขุดคลองเพื่อเชื่อมมหาสมุทรอินเดียและมหาสมุทรแปซิฟิกทางใต้ของไทยนั้น เป็นโครงการที่ใหญ่หึมา ต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมหาศาล ที่สำคัญอาจจะส่งผลกระทบต่อทั้งทางบกและทางลบน้อยที่สุดศาสตร์การป้องกันประเทศ ต่อการเดินเรือ ต่อสภาพแวดล้อม ต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนทีคลองจะตัดผ่าน จึงเกี่ยวพันทั้งการเมืองภายในประเทศและการเมืองระหว่างประเทศ นโยบายและประเด็นที่ใหญ่และสำคัญระดับนี้จำเป็นต้องอาศัยการวินิจฉัยของประชาชนทั้งประเทศซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย การลงประชามติจึงเป็นการมีส่วนร่วมโดยตรงของประชาชนในการตัดสินใจที่จะเสนอนโยบายอันจะมีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ หรือต่อความมั่นคงของประเทศชาติโดยรวม

ตัวอย่างต่อไปนี้เป็นประเด็นที่อาจจะต้องมีการลงประชามติเนื่องจากเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเกี่ยวโยงไปถึงเรื่องจริยธรรม ศีลธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม เช่น การเปิดโอกาสให้ทำแท้งโดยเสรี การอนุญาตซึ่งได้แก่ การให้อำนาจที่จะยุติการดำรงชีวิตของคนไข้ที่รักษาให้หายขาดไม่ได้ แต่ยังดำรงชีวิตอยู่ในลักษณะเป็นผักโดยมีเครื่องช่วยชีวิต เช่น กรณีเจ้าหญิงนิทรา การยกเลิกโทษการประหารชีวิตก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่จะต้องมีการถามประชามติ การให้เปิดบ่อนการพนันโดย

เสรีโดยอยู่ภายใต้การควบคุมของกฎหมาย การให้คนเพศเดียวกันจดทะเบียนสมรสอยู่กันฉันสามีภรรยา สิทธิในการจับชีวิตของตนเอง การเปิดโอกาสให้มีการโคลนนิ่งมนุษย์ การเปิดโอกาสให้มีการเสพยาเสพติดในจำนวนจำกัดภายใต้การควบคุมขององค์การรัฐ เช่นในเนเธอร์แลนด์สามารถจะเข้าไปสูบกัญชาในร้านได้ในจำนวนจำกัด ฯลฯ

ประเด็นที่ยกมาให้ดูเป็นตัวอย่างนี้ถ้ามีความจำเป็นอาจจะต้องมีการลงประชามติ และหลังจากที่มีการลงประชามติแล้วรัฐธรรมนูญก็ไม่ได้บังคับให้รัฐบาลต้องทำตาม จึงหมายความว่าฝ่ายผู้รับผิดชอบโดยตรงคือรัฐบาลก็ยังสามารถพิจารณาได้ว่า จะทำตามที่ประชาชนต้องการหรือไม่ เพราะการลงประชามติตามมาตรา 214 นั้นมีผลเป็นเพียงการให้คำปรึกษาแก่คณะรัฐมนตรีในเรื่องนั้นเท่านั้น

จ) ประชาชนย่อมมีสิทธิมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยเป็นผู้ริเริ่มเสนอร่างกฎหมายในหมวด 3 และหมวด 5 ของรัฐธรรมนูญ ซึ่งได้แก่ สิทธิเสรีภาพของประชาชน และแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ ทั้งนี้ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 170 บัญญัติไว้ว่า

“ผู้มีสิทธิเลือกตั้งไม่น้อยกว่าห้าหมื่นคน มีสิทธิเข้าชื่อร้องขอต่อประธานรัฐสภา เพื่อให้รัฐสภาพิจารณากฎหมายตามที่กำหนดในหมวด 3 และหมวด 5 แห่งรัฐธรรมนูญนี้

คำร้องขอตามวรรคหนึ่งต้องจัดทำร่างพระราชบัญญัติเสนอมาด้วย

หลักเกณฑ์และวิธีการเข้าชื่อรวมทั้งการตรวจสอบ ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ”

มาตรา 170 คือการเปิดโอกาสให้ประชาชนเสนอร่างกฎหมายเพื่อให้สภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภาพิจารณา โดยปกติการเสนอกฎหมายนั้นกระทำได้โดยคณะรัฐมนตรีหรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวน 20 คน เป็นผู้ริเริ่มการเสนอกฎหมายเพื่อพิจารณาให้เป็นพระราชบัญญัติ แต่รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันได้เปิดโอกาสให้ประชาชนผู้มีสิทธิลงคะแนนเลือกตั้งห้าหมื่นคนเสนอร่างกฎหมายในส่วนที่เกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพของประชาชนและในส่วนที่เกี่ยวกับแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ สิทธิเสรีภาพที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นเรื่องระดับชาติ ในระดับท้องถิ่นก็สามารถจะใช้สิทธิเสนอให้สภาท้องถิ่นพิจารณาออกข้อบัญญัติท้องถิ่นได้ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 287 ของรัฐธรรมนูญ บัญญัติไว้ว่า

“ราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นใดมีจำนวนไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น มีสิทธิเข้าชื่อร้องขอต่อประธานสภาท้องถิ่นเพื่อให้สภาท้องถิ่นพิจารณาออกข้อบัญญัติท้องถิ่นได้

คำร้องขอตามวรรคหนึ่งต้องจัดทำร่างข้อบัญญัติท้องถิ่นเสนอมาด้วย

หลักเกณฑ์และวิธีการเข้าชื่อรวมทั้งการตรวจสอบ ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ”

จะเห็นได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนในส่วนนี้นั้นเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนทำหน้าที่เสนอร่างกฎหมายทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น โดยอาจจะเป็นการปิดช่องว่างในกรณีสภาผู้แทนราษฎรของตนไม่ทำหน้าที่ในการเสนอร่างกฎหมาย และในขณะเดียวกันสิทธิดังกล่าวนี้ยังเป็นการรับรองถึงอำนาจอธิปไตยของประชาชน ที่สามารถจะเสนอร่างกฎหมายเพื่อนำมาใช้ในการบริหารราชการแผ่นดิน

จ) ประชาชนผู้มีสิทธิเลือกตั้งห้าหมื่นคน สามารถจะเข้าชื่อกันเพื่อริเริ่มการถอดถอนผู้ดำรงตำแหน่งบริหารระดับสูงตามที่ระบุไว้ในมาตรา 304 โยงกับมาตรา 303 ซึ่งเป็นการถอดถอนผู้ดำรงตำแหน่งบริหารระดับชาติ และในขณะเดียวกันในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นก็มิมีสิทธิทำนองเดียวกันโดยระบุไว้ในมาตรา 286 บัญญัติไว้ว่า

มาตรา 303 ผู้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภา ประธานศาลฎีกา ประธานศาลรัฐธรรมนูญ ประธานศาลปกครองสูงสุด หรืออัยการสูงสุด ผู้ใดมีพฤติการณ์ร่ำรวยผิดปกติ ส่อไปในทางทุจริตต่อหน้าที่ ส่อว่ากระทำผิดต่อตำแหน่งหน้าที่ราชการ ส่อว่ากระทำผิดต่อตำแหน่งหน้าที่ในการยุติธรรม หรือส่อว่าจงใจใช้อำนาจหน้าที่ขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย วุฒิสภามีอำนาจถอดถอนผู้นั้นออกจากตำแหน่งได้

บทบัญญัติวรรคหนึ่งให้ใช้บังคับกับผู้ดำรงตำแหน่งดังต่อไปนี้ด้วย **คือ**

(1) กรรมการการเลือกตั้ง ผู้ตรวจการแผ่นดินของรัฐสภา ตุลาการศาลรัฐธรรมนูญ และกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน

(2) ผู้พิพากษาหรือตุลาการ พนักงานอัยการ หรือผู้ดำรงตำแหน่งระดับสูง ทั้งนี้ ตามกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต

มาตรา 304 สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวนไม่น้อยกว่าหนึ่งในสี่ของจำนวนสมาชิกทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ของสภาผู้แทนราษฎรหรือประชาชนผู้มีสิทธิเลือกตั้งจำนวนไม่น้อยกว่าห้าหมื่นคน มีสิทธิเข้าชื่อร้องขอต่อประธานวุฒิสภาเพื่อให้วุฒิสภามีมติตามมาตรา 307 ให้ถอดถอนบุคคลตามมาตรา 303 ออกจากตำแหน่งได้ คำร้องขอดังกล่าวต้องระบุพฤติการณ์ที่กล่าวหาว่าผู้ดำรงตำแหน่งดังกล่าวกระทำความผิดเป็นข้อๆ ให้ชัดเจน

สมาชิกวุฒิสภาจำนวนไม่น้อยกว่าหนึ่งในสี่ของจำนวนสมาชิกทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ของวุฒิสภา มีสิทธิเข้าชื่อร้องขอต่อประธานวุฒิสภาเพื่อให้วุฒิสภามีมติตามมาตรา 307 ให้ถอดถอนสมาชิกวุฒิสภาออกจากตำแหน่งได้

หลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการที่ประชาชนจะเข้าชื่อร้องขอตามวรรคหนึ่ง ให้เป็นไปตามกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต

มาตรา 286 ราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นใดมีจำนวนไม่น้อยกว่าสามในสี่ของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งที่มาลงคะแนนเสียง เห็นว่าสมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นผู้ใดขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นไม่สมควรดำรงตำแหน่งต่อไปให้สมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นผู้นั้นพ้นจากตำแหน่ง ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การลงคะแนนเสียงตามวรรคหนึ่งต้องมีผู้มีสิทธิเลือกตั้งมาลงคะแนนไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมด

สิทธิที่จะถอดถอนผู้ดำรงตำแหน่งบริหารซึ่งรวมทั้งสมาชิกสภานิติบัญญัติและฝ่ายบริหารนั้น เป็นสิทธิในการควบคุมการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งการมีส่วนร่วมในการเมืองในส่วนนี้เป็นการรับรองอำนาจของประชาชน และสะท้อนถึงนัยสำคัญของระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย

ข) การมีส่วนร่วมของประชาชนที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นการใช้สิทธิและการทำหน้าที่ในฐานะประชาชนที่มีสิทธิเสรีภาพ และสามารถจะใช้สิทธิในการมีส่วนร่วมภายใต้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยในระดับชาติ แต่ประชาชนก็ยังมีสิทธิมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับท้องถิ่นภายใต้ระบบที่มีการกระจายอำนาจ ซึ่งได้ระบุไว้ในมาตรา 78 ซึ่งเป็นแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ และมาตรา 282-290 โดยบัญญัติให้ประชาชนมีสิทธิในการปกครองตนเอง ตัดสินใจเรื่องของตัวเอง

มาตรา 282 ภายใต้บังคับมาตรา 1 รัฐจะต้องให้ความสำคัญต่อท้องถิ่นตามหลักแห่งการปกครองตนเองตามเจตนารมณ์ของประชาชนในท้องถิ่น

มาตรา 283 ท้องถิ่นใดมีลักษณะที่จะปกครองตนเองได้ย่อมมีสิทธิได้รับจัดตั้งเป็นองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การกำกับดูแลองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ต้องทำเท่าที่จำเป็นตามที่กฎหมายบัญญัติ แต่ต้องเป็นไปเพื่อการคุ้มครองประโยชน์ของประชาชนในท้องถิ่นหรือประโยชน์ของประเทศเป็นส่วนรวม ทั้งนี้ จะกระทบถึงสาระสำคัญแห่งหลักการปกครองตนเองตามเจตนารมณ์ของประชาชนในท้องถิ่นหรือนอกเหนือจากที่กฎหมายบัญญัติไว้ มิได้

มาตรา 284 องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นทั้งหลายย่อมมีความเป็นอิสระในการกำหนดนโยบาย การปกครอง การบริหาร การบริหารงานบุคคล การเงินและการคลัง และมีอำนาจหน้าที่ของตนเองโดยเฉพาะ

การกำหนดอำนาจและหน้าที่ระหว่างรัฐกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และระหว่างองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยกันเอง ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ โดยคำนึงถึงการกระจายอำนาจเพิ่มขึ้นให้แก่ท้องถิ่นเป็นสำคัญ

เพื่อพัฒนาการกระจายอำนาจเพิ่มขึ้นให้แก่ท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง ให้มีกฎหมายกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจซึ่งอย่างน้อยต้องมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

(1) การกำหนดอำนาจและหน้าที่ในการจัดระบบการบริการสาธารณะระหว่างรัฐกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นและระหว่างองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยกันเอง

(2) การจัดสรรสัดส่วนภาษีและอากรระหว่างรัฐกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น โดยคำนึงถึงภาระหน้าที่ของรัฐกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นและระหว่างองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยกันเองเป็นสำคัญ

(3) การจัดให้มีคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่งทำหน้าที่ตาม (1) และ (2) ประกอบด้วยผู้แทนของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง ผู้แทนขององค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งมีคุณสมบัติตามที่กฎหมายบัญญัติ โดยมีจำนวนเท่ากัน

ในกรณีที่มีการกำหนดอำนาจและหน้าที่และการจัดสรรภาษีและอากรตาม (1) และ (2) ให้แก่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นใดแล้ว คณะกรรมการตาม (3) จะต้องนำเรื่องดังกล่าวมาพิจารณาทบทวนใหม่ทุกระยะเวลาไม่เกินห้าปีนับแต่วันที่มีการกำหนดอำนาจและหน้าที่หรือวันที่มีการจัดสรรภาษีและอากร แล้วแต่กรณี เพื่อพิจารณาถึงความเหมาะสมของการกำหนดอำนาจและหน้าที่ และการจัดสรรภาษีและอากรที่ได้กระทำไปแล้ว ทั้งนี้ ต้องคำนึงถึงการกระจายอำนาจเพิ่มขึ้นให้แก่ท้องถิ่นเป็นสำคัญ

การดำเนินการตามวรรคสี่ เมื่อได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีและรายงานรัฐสภาแล้ว ให้มีผลใช้บังคับได้

มาตรา 285 องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นต้องมีสภาท้องถิ่นและคณะผู้บริหารท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่น

สมาชิกสภาท้องถิ่นต้องมาจากการเลือกตั้ง

คณะผู้บริหารท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นให้มาจากการเลือกตั้งโดยตรงของประชาชน หรือมาจากความเห็นชอบของสภาท้องถิ่น

การเลือกตั้งสมาชิกสภาท้องถิ่นและคณะผู้บริหารท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นที่มาจากการเลือกตั้งโดยตรงของประชาชน ให้ใช้วิธีออกเสียงลงคะแนนโดยตรงและลับ

สมาชิกสภาท้องถิ่น คณะผู้บริหารท้องถิ่น หรือผู้บริหารท้องถิ่น มีวาระการดำรงตำแหน่งคราวละสี่ปี

คณะผู้บริหารท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นจะเป็นข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งหรือเงินเดือนประจำ พนักงานหรือลูกจ้างของหน่วยงานของรัฐ หรือรัฐวิสาหกิจ หรือของราชการส่วนท้องถิ่นมิได้

คุณสมบัติของผู้มีสิทธิเลือกตั้งและผู้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้ง หลักเกณฑ์และวิธีการเลือกตั้งสมาชิกสภาท้องถิ่น คณะผู้บริหารท้องถิ่น และผู้บริหารท้องถิ่น ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ

ในกรณีที่มีการยุบสภาท้องถิ่น หรือในกรณีที่สมาชิกสภาท้องถิ่นพ้นจากตำแหน่งทั้งคณะตามมาตรา 286 และต้องมีการแต่งตั้งคณะผู้บริหารท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นเป็นการชั่วคราว มิให้นำบทบัญญัติวรรคสอง วรรคสาม และวรรคหก มาใช้บังคับ ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

มาตรา 286 ราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นใดมีจำนวนไม่น้อยกว่าสามในสี่ของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งที่มาลงคะแนนเสียง เห็นว่าสมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นใดขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นไม่สมควรดำรงตำแหน่งต่อไป ให้สมาชิกสภาท้องถิ่นหรือผู้บริหารท้องถิ่นผู้นั้นพ้นจากตำแหน่ง ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การลงคะแนนเสียงตามวรรคหนึ่งต้องมีผู้มีสิทธิเลือกตั้งมาลงคะแนนไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมด

มาตรา 287 ราษฎรผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นใดมีจำนวนไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น มีสิทธิเข้าชื่อร้องขอต่อประธานสภาท้องถิ่นเพื่อให้สภาท้องถิ่นพิจารณาออกข้อบัญญัติท้องถิ่นได้

คำร้องขอตามวรรคหนึ่งต้องจัดทำร่างข้อบัญญัติท้องถิ่นเสนอมาด้วย

หลักเกณฑ์และวิธีการเข้าชื่อรวมทั้งการตรวจสอบ ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ

มาตรา 288 การแต่งตั้งและการให้พนักงานและลูกจ้างขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นพ้นจากตำแหน่ง ต้องเป็นไปตามความต้องการและความเหมาะสมของแต่ละท้องถิ่น และต้องได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการพนักงานส่วนท้องถิ่นก่อน ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

คณะกรรมการพนักงานส่วนท้องถิ่นตามวรรคหนึ่งจะต้องประกอบด้วยผู้แทนของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง ผู้แทนขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งมีคุณสมบัติตามที่กฎหมายบัญญัติ โดยมีจำนวนเท่ากัน

การโยกย้าย การเลื่อนตำแหน่ง การเลื่อนเงินเดือน และการลงโทษพนักงานและลูกจ้างขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ

มาตรา 289 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นย่อมมีหน้าที่บำรุงรักษาศิลปะ จารีต ประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น

องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นย่อมมีสิทธิที่จะจัดการศึกษาอบรมและการฝึกอาชีพตาม ความเหมาะสมและความต้องการภายในท้องถิ่นนั้น และเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัด การศึกษาอบรมของรัฐ แต่ต้องไม่ขัดต่อมาตรา 73 และมาตรา 81 ทั้งนี้ ตามที่กฎหมาย บัญญัติ

การจัดการศึกษาอบรมภายในท้องถิ่นตามวรรคสอง องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต้อง คำนึงถึงการบำรุงรักษาศิลปะ จารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวัฒนธรรมอันดีของ ท้องถิ่นด้วย

มาตรา 290 เพื่อส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ย่อมมีอำนาจหน้าที่ตามที่กฎหมายบัญญัติ

กฎหมายตามวรรคหนึ่งอย่างน้อยต้องมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

(1) การจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมที่อยู่ในเขตพื้นที่

(2) การเข้าไปมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อยู่นอก เขตพื้นที่ เฉพาะในกรณีที่อาจมีผลกระทบต่อดำรงชีวิตของประชาชนในพื้นที่ของตน

(3) การมีส่วนร่วมในการพิจารณาเพื่อริเริ่มโครงการหรือกิจกรรมใดนอกเขตพื้นที่ซึ่ง อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมหรือสุขภาพอนามัยของประชาชนในพื้นที่

นอกเหนือจากที่กล่าวมาเบื้องต้นซึ่งเป็นหลักการใหญ่ๆ นั้น รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักร ไทยยังได้ระบุถึงสิทธิของประชาชนที่จะมีส่วนร่วมทางการเมืองดังต่อไปนี้ คือ ประชาชนมีสิทธิแสดง ความคิดเห็น วิพากษ์วิจารณ์การทำงานของรัฐบาล ซึ่งมีระบุไว้ในมาตรา 39 บัญญัติว่า “บุคคล ย่อมมีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น การพูด การเขียน การพิมพ์ การโฆษณา และการ สื่อความหมายโดยวิธีอื่น

การจำกัดเสรีภาพตามวรรคหนึ่งจะกระทำมิได้ เว้นแต่โดยอาศัยอำนาจตาม บทบัญญัติแห่งกฎหมายเฉพาะเพื่อรักษาความมั่นคงของรัฐ เพื่อคุ้มครองสิทธิ เสรีภาพ เกียรติยศ ชื่อเสียง สิทธิในครอบครัวหรือความเป็นอยู่ส่วนตัวของบุคคลอื่น เพื่อรักษา ความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน หรือเพื่อป้องกันหรือระงับความเสื่อม ทราบทางจิตใจหรือสุขภาพของประชาชน

การสั่งปิดโรงพิมพ์ สถานีวิทยุกระจายเสียง หรือสถานีวิทยุโทรทัศน์ เพื่อลดรอน เสรีภาพตามมาตรานี้ จะกระทำมิได้

การให้นำข่าวหรือบทความไปให้เจ้าหน้าที่ตรวจก่อนนำไปโฆษณาในหนังสือพิมพ์ สิ่งพิมพ์ วิทยุกระจายเสียงหรือวิทยุโทรทัศน์จะกระทำมิได้ เว้นแต่จะกระทำในระหว่างเวลาที่ประเทศอยู่ในภาวะการสงครามหรือการรบ แต่ทั้งนี้จะต้องกระทำโดยอาศัยอำนาจตาม บทบัญญัติแห่งกฎหมายซึ่งได้ตราขึ้นตามความในวรรคสอง

เจ้าของกิจการหนังสือพิมพ์หรือสื่อมวลชนอื่นต้องเป็นบุคคลสัญชาติไทย ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การให้เงินหรือทรัพย์สินอย่างอื่นอุดหนุนหนังสือพิมพ์หรือสื่อมวลชนอื่นของเอกชน รัฐจะกระทำมิได้”

บุคคลมีเสรีภาพในการชุมนุมโดยสงบและปราศจากอาวุธซึ่งระบุไว้ในมาตรา 44 บัญญัติว่า “บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการชุมนุมโดยสงบและปราศจากอาวุธ

การจำกัดเสรีภาพตามวรรคหนึ่งจะกระทำมิได้ เว้นแต่โดยอาศัยอำนาจตาม บทบัญญัติแห่งกฎหมายเฉพาะในกรณีการชุมนุมสาธารณะ และเพื่อคุ้มครองความสงบของประชาชนที่จะใช้ที่สาธารณะ หรือเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยในระหว่างเวลาที่ ประเทศอยู่ในภาวะการสงคราม หรือในระหว่างเวลาที่มีประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินหรือ ประกาศใช้กฎอัยการศึก”

บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ฯลฯ ซึ่งระบุไว้ในมาตรา 46 บัญญัติว่า “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่น ดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรม อันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ ตามที่ กฎหมายบัญญัติ”

นอกจากนั้นสิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษาและการได้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพ ฯลฯ ยังระบุไว้ในมาตรา 56 บัญญัติว่า “สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษา และการได้ ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริม และรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่อง ใน สิ่งแวดล้อมที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพหรือคุณภาพชีวิตของตน ย่อมได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การดำเนินโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพ สิ่งแวดล้อม จะกระทำมิได้ เว้นแต่จะได้ศึกษาและประเมินผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม รวมทั้งได้ให้องค์การอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้แทนองค์การเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมและผู้แทน

สถาบันอุดมศึกษาที่จัดการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อม ให้ความเห็นประกอบก่อนมีการดำเนินการดังกล่าว ทั้งนี้ ตามที่กฎหมายบัญญัติ

สิทธิของบุคคลที่จะฟ้องหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐ เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามที่บัญญัติไว้ในกฎหมายตามวรรคหนึ่งและวรรคสอง ย่อมได้รับความคุ้มครอง”

บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการรวมกันเป็นสมาชิก สหภาพ สหพันธ์ ฯลฯ ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 45 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย บัญญัติว่า “บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการรวมกันเป็นสมาคม สหภาพ สหพันธ์ สหกรณ์ กลุ่มเกษตรกร องค์การเอกชน หรือหมู่คณะอื่น

การจำกัดเสรีภาพตามวรรคหนึ่งจะกระทำมิได้ เว้นแต่โดยอาศัยอำนาจตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายเฉพาะเพื่อคุ้มครองประโยชน์ส่วนรวมของประชาชน เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน หรือเพื่อป้องกันมิให้มีการผูกขาดตัดตอนในทางเศรษฐกิจ”

บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการรวมกันจัดตั้งรวมกันเป็นพรรคการเมืองเพื่อสร้างเจตนารมณ์ทางการเมือง และเพื่อดำเนินกิจการทางการเมือง ให้เป็นไปตามเจตนารมณ์นั้น ตามที่ระบุไว้ในมาตรา 47 บัญญัติว่า “บุคคลย่อมมีเสรีภาพในการรวมกันจัดตั้งเป็นพรรคการเมืองเพื่อสร้างเจตนารมณ์ทางการเมืองของประชาชนและเพื่อดำเนินกิจการในทางการเมืองให้เป็นไปตามเจตนารมณ์นั้น ตามวิถีทางการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขตามที่บัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญนี้

การจัดองค์กรภายใน การดำเนินกิจการ และข้อบังคับของพรรคการเมือง ต้องสอดคล้องกับหลักการพื้นฐานของการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข

สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรซึ่งเป็นสมาชิกของพรรคการเมือง กรรมการบริหารของพรรคการเมือง หรือสมาชิกพรรคการเมืองตามจำนวนที่กำหนดในกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยพรรคการเมือง ซึ่งเห็นว่ามติหรือข้อบังคับในเรื่องใดของพรรคการเมืองที่ตนเป็นสมาชิกอยู่นั้นจะขัดต่อสถานะและการปฏิบัติหน้าที่ของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญนี้ หรือขัดหรือแย้งกับหลักการพื้นฐานแห่งการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข มีสิทธิร้องขอให้ศาลรัฐธรรมนูญพิจารณาวินิจฉัย

ในกรณีที่ศาลรัฐธรรมนูญวินิจฉัยว่ามติหรือข้อบังคับดังกล่าวขัดหรือแย้งกับหลักการพื้นฐานแห่งการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ให้มติหรือข้อบังคับนั้นเป็นอันยกเลิกไป”

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นตัวอย่างของการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน อันเป็นสิทธิที่ระบุไว้ในรัฐธรรมนูญ ในบางกรณีสิทธิดังกล่าวมีการแยกแยะเฉพาะให้กับบุคคลผู้เสียเปรียบโดยมีตัวแทนของบุคคลดังกล่าวเข้ามาพิจารณาร่างพระราชบัญญัติ เช่น ร่างพระราชบัญญัติที่เกี่ยวกับเด็ก สตรี หรือคนชรา หรือผู้พิการหรือทุพพลภาพ ก็บัญญัติให้มีตัวแทนขององค์กรที่เกี่ยวข้องกับบุคคลดังกล่าวเข้ามามีส่วนร่วมในการพิจารณาร่างกฎหมายตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 190 บัญญัติว่า “การพิจารณาร่างพระราชบัญญัติที่ประธานสภาผู้แทนราษฎรวินิจฉัยว่ามีสาระสำคัญเกี่ยวกับเด็ก สตรี และคนชรา หรือผู้พิการหรือทุพพลภาพหากสภาผู้แทนราษฎรมิได้พิจารณาโดยกรรมาธิการเต็มสภา ให้สภาผู้แทนราษฎรตั้งคณะกรรมาธิการวิสามัญขึ้นประกอบด้วยผู้แทนองค์กรเอกชนเกี่ยวกับบุคคลประเภทนั้นมีจำนวนไม่น้อยกว่าหนึ่งในสามของจำนวนกรรมาธิการทั้งหมด”

ประการที่ 4 รัฐมีหน้าที่และมีการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมือง หน้าที่ของรัฐที่จะเปิดโอกาสและส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมนั้นมีอยู่ในหมวด 5 คือแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐ จะขอยกมาเป็นตัวอย่างดังนี้ คือ

มาตรา 76 รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการกำหนดนโยบาย การตัดสินใจทางการเมือง การวางแผนพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง รวมทั้งการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐทุกระดับ

มาตรา 78 รัฐต้องกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นพึ่งตนเองและตัดสินใจในกิจการท้องถิ่นได้เอง พัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นและระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ตลอดทั้งโครงสร้างพื้นฐานสารสนเทศในท้องถิ่นให้ทั่วถึงและเท่าเทียมกันทั่วประเทศ รวมทั้งพัฒนาจังหวัดที่มีความพร้อมให้เป็นองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นขนาดใหญ่โดยคำนึงถึงเจตนารมณ์ของประชาชนในจังหวัดนั้น

มาตรา 79 รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสงวน บำรุงรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล รวมทั้งมีส่วนร่วมในการส่งเสริม บำรุงรักษา และคุ้มครองคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามหลักการการพัฒนาที่ยั่งยืน ตลอดจนควบคุมและกำจัดภาวะมลพิษที่มีผลต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ และคุณภาพชีวิตของประชาชน

นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยมาตรา 89 ยังกำหนดให้รัฐจัดให้มีสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้น บัญญัติไว้ว่า “เพื่อประโยชน์ในการดำเนินการตามหมวดนี้ให้รัฐจัดให้มีสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีหน้าที่ให้คำปรึกษาและข้อเสนอแนะต่อคณะรัฐมนตรีในปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคม

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและแผนอื่นตามที่กฎหมายบัญญัติ ต้องให้สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติให้ความเห็นก่อนพิจารณาประกาศใช้ องค์ประกอบ ที่มา อำนาจหน้าที่ และการดำเนินงานของสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ให้เป็นไปตามที่กฎหมายบัญญัติ”

ที่กล่าวมาทั้งหมดก็คือการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการทางการเมือง กระบวนการตัดสินใจในนโยบายสาธารณะภายใต้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งมีความสำคัญทั้งในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ สะท้อนถึงสิทธิเสรีภาพ สะท้อนถึงระบบประชาธิปไตย และสะท้อนถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในแง่มุมต่างๆ

การมีส่วนร่วมดังกล่าวจะสัมฤทธิ์ผลย่อมขึ้นอยู่กับตัวแปรหลัก ได้แก่

ตัวแปรแรก ประชาชนต้องทวงสิทธิ์ของตนตามรัฐธรรมนูญ ยืนหยัดต่อสู้เพื่อปกป้องรักษาสิทธิเสรีภาพโดยเฉพาะอย่างยิ่งสิทธิของประชาชนที่เสียภาษี และสิทธิที่จะมีส่วนร่วมในกระบวนการปกครองแบบประชาธิปไตยในกระบวนการต่างๆ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

ตัวแปรที่สอง ผู้ครองอำนาจรัฐซึ่งได้แก่ฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายบริหาร และสถาบันในระบบราชการจะต้องมีส่วนส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมือง โดยถือว่าการบริหารราชการแผ่นดินเป็นเรื่องที่ต้องมีส่วนร่วมจากทุกๆ ฝ่าย และที่สำคัญที่สุดประชาชนย่อมมีสิทธิที่จะปกครองตนเองทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น เพราะอำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน

สรุป

ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยจะดำเนินไปอย่างสัมฤทธิ์ผลนั้นขึ้นอยู่กับ 3 ตัวแปร คือ

1. **สภาพสังคมและเศรษฐกิจ**ต้องเอื้ออำนวย เช่น ในทางสังคมนั้นประชาชนที่มีการศึกษาในระดับหนึ่ง มีความเข้าใจในเรื่องการเมืองการปกครอง มีความตื่นตัวทางการเมือง มีโอกาสได้เข้าถึงสื่อมวลชน และมีโอกาสเข้าถึงข่าวสารข้อมูล ในขณะที่เดียวกันในทางเศรษฐกิจถ้าเป็นเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมหรือกึ่งอุตสาหกรรม กึ่งเกษตรกรรม ซึ่งย่อมจะนำไปสู่ชุมชนเมืองมากยิ่งขึ้น และจะส่งผลกระทบต่อการศึกษาและความตื่นตัวทางการเมือง ฯลฯ ก็จะมีส่วนสนับสนุนเป็นอย่างมากต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน และการพัฒนาระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยต่อเนื่องและยั่งยืน

2. **โครงสร้างและกระบวนการทางการเมือง**ซึ่งต้องมีการจัดตั้งสถาบันและกระบวนการประชาธิปไตย โดยระบุไว้ในรัฐธรรมนูญ ให้มีรัฐสภา มีสถาบันฝ่ายบริหาร มีกระบวนการเลือกตั้ง

กระบวนการตรวจสอบ ฯลฯ และที่สำคัญต้องรับรองสิทธิเสรีภาพของประชาชนและการมีส่วนร่วมของประชาชนในทางการเมือง

3. ตัวแปรสำคัญที่จะนำไปสู่ความสำเร็จของการพัฒนาระบบการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน นั่นคือ **วัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตย** ซึ่งจะต้องมีการเคารพสิทธิปัจเจกบุคคล การเคารพความเสมอภาคทางการเมืองและทางกฎหมายของปัจเจกบุคคล การเปิดรับฟังความคิดเห็นของประชาชนโดยทั่วไปของฝ่ายที่ครองอำนาจรัฐ มีความอดทนอดกลั้นต่อความคิดเห็นต่างๆ ฯลฯ วัฒนธรรมทางการเมืองแบบประชาธิปไตยนี้จะเหมือนนิเวศวิทยาที่หล่อเลี้ยงระบบประชาธิปไตย เพราะถึงแม้ตัวแปรที่หนึ่งหรือสองจะออกมาดีเลิศอย่างไรก็ตาม ถ้าขาดส่วนที่เป็นจิตวิญญาณคือส่วนที่เป็นประชาธิปไตย ก็จะไม่ช่วยให้มีการผลักดันให้มีการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนอันเป็นตัวแปรสำคัญที่สุดของการพัฒนาระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ต่อเนื่องและยั่งยืนได้

เอกสารอ้างอิง

แผนพัฒนาการเมือง. คณะอนุกรรมการจัดทำแผนพัฒนาการเมือง คณะกรรมการปฏิรูปการเมือง, 2539

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540.

หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน.

หนังสือพิมพ์มติชน.

ลิขิต ธีรเวคิน, ศ.ดร., **วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์, 2546.

ลิขิต ธีรเวคิน, ศ.ดร., **ประชาธิปไตยและการปฏิรูปการเมืองไทย.** กรุงเทพฯ: บริษัท สำนักพิมพ์ แม็ค จำกัด, 2546.

www.dhiravegin.com